

De Neder-Germaanse Limes ervaren, raken en begrijpen.

Visie op de belevingswaarde
2024-2028

Kwaliteitsteam Neder-Germaanse Limes, januari 2024.

INHOUD

INLEIDING	4
DOELSTELLING	6
KWALITEIT EN SAMENHANG	7
HET INTERPRETATIEKADER	9
LIMES: BELEVINGSWAARDE IN NEDERLAND	11
VISIE OP BELEVINGSWAARDE: ADVISEREN, AGENDEREN EN POSITIONEREN.	14
ADVISEREN	16
AGENDEREN	19
POSITIONEREN	20

INLEIDING

Het is een van de belangrijkste missies van het UNESCO-Werelderfgoed om de bekendheid van de Limes als erfgoed te verbreden naar het publiek en de maatschappelijke waarde ervan te vergroten door het publiek bij het erfgoed te betrekken. Deze visie op ruimtelijke en verhalende belevingswaarde draagt aan die ambitie bij.

De Limes...?

De Limes is de aanduiding van de grens- en verdedigingszone van het Romeinse Rijk. Deze grens liep over drie continenten van de Atlantische kust in Noord-Afrika tot Schotland. De Neder-Germaanse Limes verwijst naar de Romeinse grens langs de benedenloop van de Rijn, die van ca. 40 tot 250 na Chr. de noordelijke grens van het Romeinse Rijk vormde.

Het Romeinse leger bouwde hier in verschillende periodes een complexe militaire infrastructuur met forten, wachttorens, fabrieken, wegen kanalen en havens. Ook werden hier burgerlijke nederzettingen, tempelcomplexen en steden gesticht.

Deze historische grens, die zich uitstrekte van Remagen in Rijnland-Palts tot aan de Noordzee bij Katwijk, is nu in zijn geheel erkend als onderdeel van het transnationale UNESCO Werelderfgoed *Grenzen van het Romeinse Rijk*. Het Werelderfgoed bestaat in Nederland uit 19 en in Duitsland uit 23 archeologische sites, die samen de unieke erfgoedwaarde van de Neder-Germaanse Limes vertegenwoordigen.

Het Kwaliteitsteam Neder-Germaanse Limes

Deze visie op belevingswaarde is een initiatief en product van het Kwaliteitsteam Neder-Germaanse Limes. Het Kwaliteitsteam is in 2022, na het verkrijgen van de status van Werelderfgoed, van start gegaan¹.

Het Kwaliteitsteam adviseert partners en stakeholders over de thema's ruimtelijke kwaliteit, interpretatie en kwaliteit van presentaties. Daarnaast agendeert het team onderwerpen die aan samenhang en kwaliteit van interpretatie en ontwerp raken. Het team functioneert in afstemming met en als onderdeel van de Nederlandse Limes Samenwerking (NLS).

Outstanding Universal Value

De Werelderfgoedstatus van de Neder-Germaanse Limes berust op de OUV: de Outstanding Universal Value ofwel de Unieke Universele Waarde. Kort samengevat is dat: de historische, culturele en technologische betekenis van de Limes, als infrastructuur en als samenleving. De complete OUV staat beschreven in het Nominatiedossier Grenzen van het Romeinse Rijk - Neder-Germaanse Limes en in het Inschrijvingsbesluit Werelderfgoedcomité. Elke Werelderfgoedlocatie vertegenwoordigt (een deel van) de OUV van de site. De werelderfgoedlocaties zijn daarmee zowel uniek als complementair.

Internationaal karakter

Wat de Limes als archeologisch Werelderfgoed zo bijzonder maakt, is het internationale karakter. De Limes maakte deel uit van de omvangrijke grens van het Romeins Imperium dat zich vanuit het Middellandse Zeegebied ontwikkelde en uitstrekte tot in Nederland, Engeland en Schotland.

De Neder-Germaanse Limes was een drukke grenszone met levendige handel en intensief transport van bulkgoederen. In het grensgebied speelde het Romeinse leger een bepalende rol. Dit grote leger werd vanuit het hele imperium gerekruteerd, maar had ook sterke verbindingen met de civiele samenleving. De Limes verbindt Nederland dus op basis van dat gedeelde Romeinse verleden met andere Europese, Aziatische en Noord-Afrikaanse landen die ooit deel uitmaakten van het Romeinse Rijk.

¹ Het Kwaliteitsteam bestaat sinds 2022 uit: Mirjam Blott – voorzitter (publieksbereik, interpretatie), Catherine Visser (landschap & ontwerp en interpretatie) en Marenne Zandstra (archeologie en interpretatie).

Hedendaagse relevantie

De Limes leert ons, aan de hand van opgravingen, objecten en wetenschappelijk onderzoek, over een deel van onze geschiedenis dat ook nu relevantie heeft. Als UNESCO werelderfgoed bevordert de Neder-Germaanse Limes het bewustzijn van de eigen geschiedenis en (daarmee) het onderling begrip tussen mensen en verbondenheid met de leefomgeving.

Actuele krachten zoals lokaal versus internationaal, oorlog, overheersing en zeggenschap zijn ook in de Limes zichtbaar. Actuele thema's zoals stedelijke ontwikkeling en het grootschalig ingrijpen in natuurlijke systemen met watermanagement en ontbossing vinden we in de verhalen van de Limes terug, evenals grootschalig goedertransport en hergebruik van grondstoffen. De verhalen van migratie, grenzen en multiculturele samenleving in de Romeinse tijd zijn te zien als spiegels voor onze tijd.

In bijvoorbeeld landschapsstructuren, middeleeuwse kernen en in de naamgeving is de Limes op veel plekken in Nederland nog aanwezig in de lokale leefomgeving, in het groot en in het klein.

Interpretatie en duiding

Het Limes-Werelderfgoed bestaat voornamelijk uit ondergrondse, en dus onzichtbare, archeologie. De onzichtbare Limes begrijpelijk en beleefbaar maken vraagt daarom om duiding, verbeeldingskracht en begrip. Publiekspresentaties, culturele programmering, hedendaagse ruimtelijke interpretaties en het vertellen van een samenhangend verhaal dragen daaraan bij.

DOELSTELLING

Zoals verwoord in het ICOMOS-nominatieadvies en in het Beleidskader NLS 2024-2027, is het een van de belangrijkste missies van het UNESCO-Werelderfgoed om de bekendheid van de Limes als erfgoed te verbreden naar het publiek, en de maatschappelijke waarde ervan te vergroten door het publiek bij het erfgoed te betrekken. Deze visie op (ruimtelijke en verhalende) belevingswaarde draagt aan die ambitie bij door:

- het bevorderen van de kwaliteit, relevantie, samenhang en historische correctheid in relatie tot de OUV van de ruimtelijke presentatieproducten die door het brede veld ontwikkeld worden op en rondom UNESCO-sites.
- het bevorderen van een (internationale) samenhang van het Limes verhaal, verteld in ruimtelijke objecten, in musea en in bezoekerscentra.
- het beschermen en bevorderen van de zichtbaarheid, de ruimtelijke kwaliteit en de landschappelijke inbedding van UNESCO-Werelderfgoedsites.

Samengevat is de doelstelling van deze visie: het geven van een kwalitatieve impuls aan de beleefbaarheid van de Neder-Germaanse Limes op en rondom de archeologische sites.

Afbakening

De visie legt zich toe op belevingswaarde in relatie tot ruimtelijke interpretatie op en rondom de Werelderfgoedsites en op het vertellen van een overkoepelend relevant verhaal. Op dát wat in essentie de Limes voelbaar en beleefbaar maakt.

Uiteraard verhoudt de strategie zich tot het NLS Beleidskader 2024-2027, waarin ook de provinciale ambities zijn verwoord.

Werkwijze

In de ontwikkeling van deze visie bezochten wij als Kwaliteitsteam Nederlandse Limes-locaties en voerden wij gesprekken met een groot aantal stakeholders. Parallel aan onze zoektocht liep een strategieontwikkeling van de NLS, waarop wij onze input op gaven en waar wij vanuit deze visie op aansluiten.

KWALITEIT EN SAMENHANG

Kwaliteit

UNESCO hanteert twee belangrijke kwaliteitscriteria bij de beoordeling van erfgoed: integriteit en authenticiteit.

- *integriteit* gaat over het behoud van het erfgoed in een goede technische staat;
- *authenticiteit* heeft betrekking op de mate waarin het erfgoed in zijn materiaal, vorm en context onaangetast is.

UNESCO stelt met de aanwijzing van een site tot Werelderfgoed niet alleen eisen aan het behoud en beheer van een site zelf, maar ook aan aspecten die gaan over publieksbereik, interpretatie en de landschappelijke kwaliteit.

De belevingswaarde van het archeologische Limes-Werelderfgoed is bovengronds niet expliciet beschermd, omdat archeologische bescherming zich in Nederland primair op het niet verstoren van de ondergrond richt. Toch draagt die ruimtelijke kwaliteit (en de inclusieve toegankelijkheid daarvan) in belangrijke mate bij aan het bewustzijn, de waardering en het behoud van het Werelderfgoed, topics voor UNESCO. De NLS benoemt dan ook terecht de uitdaging om de OUV van de Limes ook bovengronds te bewaken en de ruimtelijke kwaliteit te behouden en te versterken.

Maar wat wordt bedoeld met 'kwaliteit' bij publiekspresentaties die een interpretatie van onzichtbaar erfgoed vormen?

Met de kwaliteit van de ruimtelijke publiekspresentaties op en rondom de Limes-sites bedoelen we een kwaliteit die recht doet aan de kwaliteit en waarden van het Werelderfgoed zelf en die de toegankelijkheid van en het begrip voor het erfgoed kunnen vergroten.

Een dergelijke kwaliteit stoelt op een combinatie van een aantal principes:

- historische juistheid / niet misleidend zijn
- rekening houdend met de gelaagdheid van de plek (tijdslagen en overlappende structuren)
- passendheid (locatie/omgeving/gelaagde geschiedenis)
- duurzaamheid (ontwerp/materiaal)
- beleving (van de toeschouwer en deelnemer)
- draagvlak/betrokkenheid (lokale omgeving)
- historische ervaring (niet alleen uitleggen maar ook ruimte voor verbeelding)
- ontwerpqualität/artistieke uitvoering.

Samenhang

Daarnaast vormt de grote uitdaging in het beleven van een zogenaamd serieel Werelderfgoed, zoals de Limes, het vertellen van een overkoepelend verhaal, door het creëren van optimale onderlinge samenhang en afstemming tussen de verschillende sites.

Voor het Kwaliteitsteam zijn daarom:

- de kwaliteit van de ruimtelijke interpretaties op en rondom de sites en
- de samenhang en consistentie van het overkoepelende verhaal

speerpunten in het licht van belevingswaarde.

En in belangrijke mate zetten we daarbij in op een meer integrale werkwijze en een stevigere landelijke infrastructuur.

Integrale werkwijze

Tot voor kort werd de beleving van het Werelderfgoed voornamelijk vanuit de archeologie benaderd. Maar juist een meer interdisciplinaire aanpak helpt om de beleving meer kwaliteit, samenhang en consistentie te geven. Naast archeologische expertise en kennis over geschiedenis, landschap en geografie, is het daarom ook van belang om professionele kennis op het gebied van (museale) presentaties, recreatie en toerisme, bestemmingsmanagement, marketing, design en ruimtelijk ontwerp, beheer en exploitatie in te brengen. Dit vereist een meer integrale werkwijze.

Stevigere landelijke infrastructuur

Rondom veel Limes-sites heerst een betrokken lokale energie, voornamelijk gevoed door vrijwilligers, die allerlei initiatieven rondom het Werelderfgoed ontwikkelen. Die energie vormt een groot en onvervangbaar maatschappelijk kapitaal, dat moet worden gekoesterd en waar mogelijk ondersteund.

Tegelijkertijd zorgt die lokale focus er hier en daar voor dat de verbinding met het overkoepelende verhaal onvoldoende wordt benut. Er is daarom behoefte aan een stevigere (landelijke) infrastructuur die locaties helpt om meer samen te werken en om zich krachtiger te positioneren in het kader van het grote, internationale verhaal van de Limes. Daarbij blijft uiteraard alle ruimte voor eigen initiatief, taal en accenten.

HET INTERPRETATIEKADER

Het interpretatiekader 'Romeinse Limes in Nederland' dient als leidraad en referentiebron voor het begrijpen en presenteren van de Limes als samenhangend geheel en van de individuele sites binnen dit geheel. Het vertaalt de OUV en de principes van UNESCO naar concrete kaders voor fysieke en verhalende interpretatie voor Werelderfgoedsites, andere Limes-sites en publiekspresentaties die iets van de Limes laten zien, zoals musea en bezoekerscentra.

Het interpretatiekader geeft een overzicht van de huidige initiatieven en presentaties (in het bijbehorende werkboek en de Limes-Metrokaart) en biedt inhoudelijke en organisatorische aanbevelingen voor de duurzame ontwikkeling van het publieke ontsluiten van het Werelderfgoed. Met thematische verhaallijnen biedt het een betrouwbaar overzicht van de betekenis van de Limes.

Het interpretatiekader werd in 2016 ontwikkeld. Drie van de huidige onderdelen van de transnationale Werelderfgoedsite *Grenzen van het Romeinse Rijk*, te weten de Boven-Germaanse-Raetische Limes, de Muur van Hadrianus (*Hadrian's Wall*) en de Donau-Limes (westelijke segment), hebben eveneens een interpretatiekader; de Muur van Antoninus (*Antonine Wall*) nog niet. ICOMOS gaf bij de toekenning van de Werelderfgoedstatus aan de Neder-Germaanse Limes het advies om een gezamenlijk interpretatiekader, dus voor de Nederlandse en Duitse deken samen, op te stellen.

Het interpretatiekader kan voor allerlei doelen worden gebruikt:

- de verhaallijnen bieden basis bij het ontwikkelen van (educatieve) programma's en publieksactiviteiten;
- het moedigt lokale partijen en onderzoekers aan om op basis van concrete vondsten en wetenschappelijke kennis uitdagende en kloppende lokale 'maatwerkpresentaties' te maken;
- het daagt uit om historische thema's een actuele lading en betekenis te geven;
- het inspireert bij het ontwikkelen van overkoepelende regionale (toeristische) strategieën, samenwerking en faciliteiten;
- het helpt goed bij de beoordeling van de kwaliteit van belevingswaarde: klopt het vertelde lokale verhaal in relatie tot de OUV? Komt het unieke verhaal van een specifieke plek in relatie met het 'grote verhaal' goed over het voetlicht?

Logischerwijs promoot het Kwaliteitsteam het gebruik van het interpretatiekader en gebruikt het dit document als kader voor haar adviezen.

Herziening

Er is inmiddels behoefte aan een herziening van het interpretatiekader. Het zou een meer handzame gids moeten worden en samengevoegd moeten worden met het Duitse verhaal. In die herziening worden dan nieuwe kennis, inzichten en behoeften verwerkt en worden thema's directer gekoppeld aan de Werelderfgoedsites. Ook wordt de actuele betekenis van de Limes straks meer benadrukt. En hopelijk komt het interpretatiekader straks bruikbaar en dynamischer beschikbaar, in de vorm van een website bijvoorbeeld.

Verhaalaccenten

Met de OUV als startpunt ordent het interpretatiekader de Nederlandse Limes-verhalen in zeven thematische lijnen, die bruikbaar zijn voor het begrijpen van locaties en archeologische vondsten in de grotere context.

Dat levert de volgende invalshoeken op:

- Chronologie ('wanneer?'): van verovering tot fragmentatie – de drie hoofdfasen van de Neder-Germaanse Limes (expansie, consolidatie, uiteenvallen). Met oorlogen, opbouw en consolidatie, opstanden, keizerlijke bezoeken, invallen (in de laat- Romeinse periode) aangegeven op een tijdlijn.
- Omgevingsstructuur - landschap ('waar?'): grensgebied langs de Rijn – landschap en structuur. Verandering in landschap en klimaat veroorzaakt door de Romeinse bezetting en aanpassing van militaire installaties aan de grens vanwege landschappelijke condities.
-

- Organisatie van het leger en infrastructuur van de grenszone ('wat?'): het leger en de macht van Rome, architectuur en andere symbolen van macht, verschillende verschijningsvormen van de grenszone en organisatie van het leger.
- Technologische ontwikkelingen ('hoe?'): geïmporteerde technologie, aanpassing aan lokale omstandigheden en materialen.
- Maatschappij en mensen ('wie?'): gemeenschappen aan de grens – stammen, status en multiculturalisme ('winnaars en verliezers'). De soldaten en de objecten en gebruiken die ze hebben achtergelaten (inz. monetair stelsel, schriftgebruik).
- *Beyond the male gaze*: wat weten we over de andere bewoners van de Limesregio, over de vrouwen en kinderen?
- Hergebruik en archeologische herontdekking van de Limes (*Nachleben*): voortzetting door de Frankische koningen van een aantal nederzettingen en hergebruik van bouw materiaal na de val, en de herontdekking van de Limes door archeologen in de meer recente geschiedenis.

LIMES: BELEVINGSWAARDE IN NEDERLAND

Belangrijkste Limeslocaties in Nederland

Onderstaande kaart geeft een overzicht van de belangrijkste Limeslocaties in Nederland. Op de kaart van de Rijnloop van 2000 jaar geleden met de aanduiding van (vermoede) *castella* en steden zijn zowel de UNESCO Werelderfgoedsites te zien als de bezoekerssites. (NB: stand van zaken 2016 geactualiseerd voor Zuid-Holland).

Huidige beleefbaarheid van de Neder-Germaanse Limes

De historische, educatieve, culturele en recreatieve waarde van de Limes is in principe interessant voor een heel divers publiek: van lokale bewoners tot (internationale) toeristen, van gezinnen tot scholieren en studenten, voor kenners en professionals tot leken op het gebied van archeologie en historie.

Veel Limes-locaties zijn echter kleinschalig opgezet en vooral lokaal gericht. Feit is dat veel locaties vooral moeten worden gezien als lokale voorzieningen. Toch heeft een aantal locaties beslist meer potentie, afhankelijk van de aantrekkelijkheid van de publiekspresentatie en toeristische infrastructuur.

Gezamenlijk vormen al deze ongelijksoortige plekken een compleet en divers cultureel netwerk, mits de samenhang en de verbinding aanwezig zijn.

Wat treffen bezoekers op en rondom de Limes aan?

- Visualisaties: verbeeldingen op ware schaal van uiteenlopende Romeinse objecten (forten, wachttorens, objecten) en andere structuren die 'in situ' archeologische sites beleefbaar maken.
- Kunstwerken en tekens: producten waarmee kunstenaars, vormgevers en ondernemers hun blik op het lokale verhaal vertalen in een kunstwerk, een installatie, een reclameteken of een product. De kwaliteit en intentie wisselt erg.
- (Zeer) tijdelijke openstelling van opgravingen: archeologen vertellen graag over hun graafavonturen, en terecht. Dit zelf als bezoeker meemaken is heel bijzonder, en daarom populair.
- Musea zoals het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, Valkhof Museum in Nijmegen en het Stadsmuseum Woerden en bezoekerscentra zoals Museumpark Archeon in Alphen aan den Rijn, Castellum Hoge Woerd in Utrecht-De Meern, DOMunder in Utrecht-Centrum, de Fabrica in Park Matilo en het TempelKerk Museum in Elst presenteren (vast en tijdelijk) archeologische objecten van de Limes. Daarbij komt de bredere context van de Limes en de Romeinse periode in Nederland niet altijd goed aan bod.
- Educatie: er worden op allerlei plekken lokaal educatieve programma's en rondleidingen georganiseerd. Deze programma's zijn vaak gericht op scholen en gezinnen.

- Thematische routes: verschillende toeristische fiets- en wandelroutes volgen de route van de Limes. Ze leiden mensen langs diverse sites en verbinden de landschappelijke ervaring aan het erfgoed. Onderweg bieden ze zowel on- als offline informatie.
- Evenementen: periodiek worden evenementen en festivals georganiseerd om de Romeinse geschiedenis tot leven te brengen. Deze omvatten vaak historische re-enactments en ambachtelijke demonstraties en activiteiten voor het hele gezin.
- Digitaal: websites, apps en sociale media-pagina's bieden toegang tot gedetailleerde informatie, evenals de vele publieksboeken, virtuele rondleidingen en educatief materiaal over de Limes.

Analyse ruimtelijke en verhalende beleefbaarheid

Als we de huidige beleefbaarheid van de Romeinse Limes in Nederland analyseren, dan valt het volgende op:

- In het lange traject om de status van Werelderfgoed te verkrijgen, is de Limes voornamelijk benaderd vanuit het archeologisch-historische perspectief: dat vormt dan ook het belangrijkste accent in de lokaal vertelde verhalen.
- Tegelijkertijd heeft er op en rondom de verschillende sites al geruime tijd lokale productontwikkeling plaatsgevonden, wat heeft geresulteerd in een gevarieerd aanbod van wisselende zeggingskracht en kwaliteit.
- Het aanbod heeft vaak een sterke lokale focus, waarbij de (inter)nationale reikwijdte van de Limes vaak ontbreekt en het verhaal lokaal begrensd wordt. Hoewel de soms ludieke verwijzingen naar de Limes blijf geven van lokaal enthousiasme en trots, ontbreekt het inhoudelijk vaak aan consistentie en samenhang.
- De verschillen in ruimtelijke vorm, schaal en omvang van de visualisaties van het Limeserfgoed komen vaak voort uit de hedendaagse context. Binnenstedelijk, landelijk of in een nieuwbouwwijk: de plekken waarin het Limeserfgoed verschijnt zijn steeds anders. Deze typisch Nederlandse variatie is enerzijds spannend en verrassend maar soms ook verwarrend.
- In het landschap verdient de landschappelijke inbedding van de Limes en de relatie tot de (voormalige) rivierloop meer aandacht. Zoals ICOMOS in haar advies aanbeveelt kunnen de landschappelijke en natuurlijke waarden van een aantal locaties versterkt worden waarmee ook een ander publiek aangetrokken kan worden.
- De neiging om steeds nieuwe producten te ontwikkelen leidt vaak tot de ontwikkeling van presentaties die kwalitatief c.q. inhoudelijk niet overeenkomen met of recht doen aan de OUV van de Limes. Hierdoor zijn er ook hardnekkige misvattingen ontstaan, die hier en daar afbreuk doen aan de consistentie en authenticiteit van het verhaal en het erfgoed van de Limes. Vaak lijkt er teruggrepen te zijn op makkelijk toegankelijke inhoudelijke informatie, die helaas vaak verouderd blijkt te zijn.
- De neiging om een sterk signaal af te geven 'hier waren de Romeinen' verhindert soms de ervaring van het gelaagde landschap. In plaats van mensen uit te nodigen de plek zelf te ervaren, worden ze met informatieborden en herkenningstekens geconfronteerd.
- In feite bestaat de Limes wat betreft publieksuitingen uit een reeks 'stand-alone projecten', waarbij er een gebrek is aan kwalitatieve en zichtbare samenhang, zowel op ruimtelijk als inhoudelijk vlak. Op deze manier wordt de kracht van het grote verhaal onvoldoende benut. Doordat er te weinig wordt samengewerkt en naar elkaar wordt verwezen, functioneert het netwerk ook regionaal niet goed en blijven kansen onderbenut.
- Deze fragmentatie kenmerkt overigens ook de bredere aanpak van het Nederlandse deel van de Limes, met name op het gebied van publieksbereik. Op dit moment wordt strategie voor publieksbereik, als die er al is, voornamelijk ontwikkeld op lokaal, provinciaal of regionaal niveau.
- Wat betreft nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen rondom de sites, zoals bleek uit de gesprekken over de Individuele Management Plannen (IMP's) die in 2022 werden gevoerd, worstelen sommige gemeenten met het verkrijgen van de benodigde inzet (zowel ambtelijk als particulier eigendom) of ontbreekt visie om tot kwalitatief hoogwaardige ontwikkelingen en integrale afwegingen te komen.

- Zoals in het Beleidskader 2024-2027 als aandachtspunt is benoemd, is het relevant om ook bovengronds (de landschappelijke waarde en ruimtelijke kwaliteit) de OUV van de Werelderfgoedsites en de bufferzones te bewaken, daar waar die de beleving van het Werelderfgoed raakt.
- Er is behoefte aan duurzaam beheer van reeds ontwikkelde locaties. Terwijl de productontwikkeling al enkele jaren oud is, hebben initiatiefnemers vaak moeite om de Limes-presentaties c.q. informatievoorziening 'levend' en actueel/geactualiseerd? te houden en te beheren.

Conclusies

Kort samengevat kunnen we concluderen dat:

- de energie en inzet voor de Limes bij vrijwilligers moeten worden beschouwd als onvervangbaar kapitaal, maar dat op aspecten het potentieel van de Limes als Werelderfgoed kwalitatief nog onvoldoende is benut;
- er nu nog te weinig sprake is van consistentie en samenhang (eenduidigheid en verbinding, zie advies ICOMOS over interpretatiekader en ontwerprichtlijnen).
- het publieksbereik gebaat zou zijn bij een minder gespecialiseerde (archeologische) consensus en met een meer multidisciplinaire benadering (zie advies ICOMOS over natuur en landschap).
- De brede versnipperde infrastructuur van stakeholders vraagt om meer landelijke samenhang en samenwerkingsverbanden, ook met de Duitse partners.
- er in de ruimtelijke expressie meer aandacht kan zijn voor landschappelijke inbedding, ruimtelijke kwaliteit en de actuele opgaves zoals duurzame ontwikkeling van stad en land, klimaatbestendigheid en circulariteit.

Daarnaast is de rol die het Kwaliteitsteam in de diversiteit van overwegingen en afwegingen kan spelen, voor stakeholders nog niet helder genoeg. Bovendien is de inzet en betrokkenheid van het team bij (ruimtelijke en presentatie) vraagstukken eigenlijk nog te vrijblijvend.

VISIE OP BELEVINGSWAARDE: ADVISEREN, AGENDEREN EN POSITIONEREN

Dynamische aanpak

Met een landelijke visie op de ruimtelijke en verhalende belevingswaarde proberen we bij te dragen aan een *overall* betere kwaliteit van de beleving van het Werelderfgoed. De visie functioneert naast lokale en provinciale/regionale visies en strategieën, maar het uitgangspunt is dat er op nationaal niveau veel meer kwaliteit, consistentie en samenhang ontstaat. En daarmee een sterkere beleving en herkenbaarheid.

In de visie wordt ingezet op versterking van het bestaande aanbod én worden handvatten aangereikt voor het aanjagen van nieuwe ontwikkelingen, vanuit een interdisciplinaire benadering. Ook wordt aangegeven hoe het Kwaliteitsteam daarin een rol speelt.

De visie geeft weer hoe op nationaal niveau de fysieke belevingswaarde nog beter kan worden. Dat vindt plaats in een dynamisch interactief proces, dat op basis van nieuwe inzichten, nieuwe stakeholders, veranderende omstandigheden en voortschrijdend inzicht steeds kan worden bijgesteld.

De gekozen interactieve aanpak zorgt al werkenderwijs voor meer uitwisseling, consistentie en samenhang, en voor eigenaarschap van het eindresultaat. Het doel is om landelijk op het gebied van belevingswaarde met alle stakeholders, stap voor stap, een kwaliteitsslag te maken en om het netwerk tijdens dat proces te versterken.

Op basis van de hiervoor benoemde ambities, doelstellingen, analyses, conclusies én de behoeften die stakeholders formuleerden in gesprekken, bestrijkt de dynamische aanpak de volgende onderwerpen:

- de transformatie naar een interdisciplinaire benadering en netwerk van en rondom belevingswaarde;
- het verschuiven van de focus van presentatie-object naar verhaal;
- de verschuiving van 'stand alone' tekens naar plekken van betekenis;
- het aanbrengen van samenhang en consistentie in de (ruimtelijke) publiekspresentaties op en rondom de diverse landelijke sites;
- het leggen van verbindingen vanuit kennisinstututen, museumcollecties, ruimtelijke opgaven etc. met Limeslocaties, zowel inhoudelijk als in de verwijzingen naar elkaar;
- aandacht voor de internationale dimensie, o.a. de samenwerking met Duitsland;
- aanscherping van de positionering van het Kwaliteitsteam.
- aandacht voor innovatieve en activerende interpretaties van Limes Werelderfgoed, met oog voor de hedendaagse relevantie.

Uitvoering

De uitvoering van de visie krijgt vorm aan de hand van (in overleg met het Sitebureau) casus gedreven jaaragenda's, waarin de volgorde van thematiek wordt bepaald door spelende kansen en ontwikkelingen.

De aanpak is die van een dynamisch, interactief proces, gericht op een betekenisvolle, kwalitatieve en creatieve manier inhoud geven aan de beleving van de Limes. Relevante stakeholders worden daarin actief meegenomen. Een dergelijke werkwijze (ook wel het in de NLS-evaluatie benoemde 'enthousiasmerende stakeholderprogramma') maakt dat iedereen vanuit zijn/haar eigen rol/positie de komende jaren zo goed mogelijk bijdraagt aan het doel: het geven van een kwalitatieve impuls aan de beleefbaarheid van de Neder-Germaanse Limes op en rond de archeologische sites.

ADVISEREN

Advies vanuit het Kwaliteitsteam

De hulp en het advies van het Kwaliteitsteam kan via het Sitebureau worden betrokken in projecten/ontwikkelingen met een ruimtelijke impact op sites en bufferzones. Het liefst is het Kwaliteitsteam in de verkennende fase al betrokken, of aan het begin van een concrete planvorming.

Een ruimtelijke ingreep (woningbouw, infrastructuur, natuurontwikkeling) kan bijvoorbeeld een impuls geven aan het beter beleefbaar maken van het erfgoed, maar kan ook een negatieve impact op beleving en begrip van het werelderfgoed hebben. In beide situaties draagt het onafhankelijk advies van het Kwaliteitsteam bij aan een transparante besluitvorming (richting bewoners, initiatiefnemers, siteholder en ICOMOS).

De hulp en het advies van het Kwaliteitsteam kan ook betrekking hebben op de samenwerking en het verbinden (zowel inhoudelijk, ruimtelijk als organisatorisch) van plekken die samen een regionaal presentatienetwerk vormen. Denk aan musea en de omliggende Werelderfgoedsites waar de tentoongestelde vondsten zijn opgegraven.

Werkwijze

Via het Sitebureau NLS voert een vertegenwoordiger van het team eerst een verkennend gesprek met lokale initiatiefnemers, om tot een passende advies-aanpak te komen. Per adviesvraag weegt het Kwaliteitsteam af welke expertise gewenst is. Het team verbreedt daartoe de expertise van het team door uitbreiding met een flexibele schil van professionals op allerlei terreinen (zie verder onder: positionering). Teamleden die vanuit hun eigen praktijk al betrokken zijn bij een ontwikkeling, zullen niet vanuit het Kwaliteitsteam adviseren. Samen met de initiatiefnemers ontwikkelen we vervolgens een gewenste aanpak of bruikbare tools om ontwikkelingen verder te brengen.

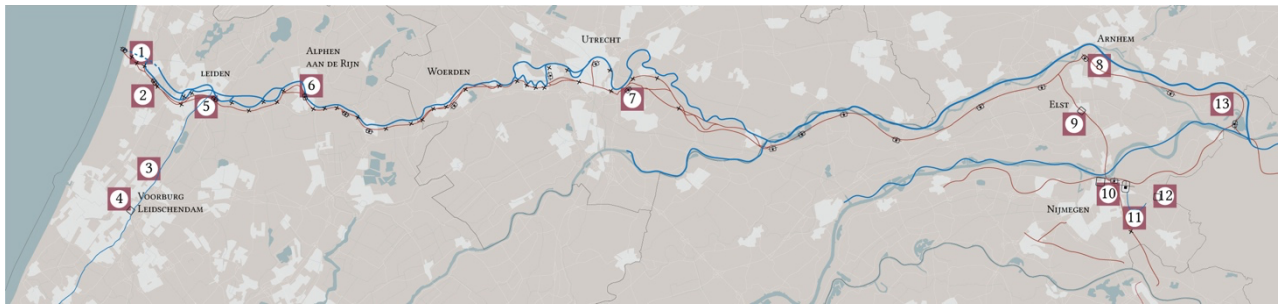
Kaders

Als advieskader vormt het interpretatiekader een belangrijk vertrekpunt. Daarnaast wordt onder meer gekeken naar inhoudelijke samenhang tussen verschillende locaties, de ruimtelijke kwaliteit en het behoud van authenticiteit van de site, de verbinding met de diverse UNESCO-doelen en de verbinding van (de vorm van) het te vertellen verhaal met de lokale bewoners.

Advisering in de ontwikkeling van relevante Limes-locaties.

In de adviserende rol die het Kwaliteitsteam heeft, wordt gefocust op een aantal Werelderfgoedsites en bufferzones waar momenteel ontwikkelingen gaande zijn, of die op termijn (her-)ontwikkeling behoeven.

- Enerzijds gaat het om de ontwikkeling vanuit het Werelderfgoed (presentaties en visualisaties), anderzijds om ruimtelijke ontwikkelingen zoals woningbouw, wegenbouw, landbouw- en natuurontwikkelingen. In alle gevallen waar ontwikkelingen in de Werelderfgoedsites of in de bufferzones gaan plaatsvinden is een afweging nodig. Bij zeer ingrijpende en complexe ontwikkelingen is dit een formeel traject, een 'Heritage Impact Assessment' (HIA). In alle gevallen wordt ook het bovengrondse behoud van de OUV betrokken, door de ruimtelijke kwaliteit en gelaagdheid te behouden en te versterken. Het Kwaliteitsteam kan op dit onderdeel een adviserende rol spelen.
- Lokale ontwikkelingen leveren inzichten, ervaringen en inspiratie voor andere Limes-locaties en worden door het Kwaliteitsteam graag als 'learning-cases' in stelling gebracht.
- Bij voorgenomen ruimtelijke ontwikkelingen rondom sites ontstaat de kans om invulling aan de interpretatie van de Limes te geven. Waarbij natuurlijk duidelijk is, dat er bijna altijd sprake is van meervoudige belangen en een gelaagde historie. Het Kwaliteitsteam geeft bij dergelijke ontwikkelingen liefst in vroeg stadium advies, op een interactieve manier en vanuit brede expertise.

Locaties, waarvan de huidige of toekomstige ontwikkeling in belangrijke mate kan bijdragen aan een kwalitatieve, consistentie en samenhangende beleving van het Werelderfgoed:

1. Locatie van een provinciaal archeologisch depot bij monding Oude Rijn in Katwijk
2. Legioenskamp in ontwikkelingsgebied Valkenburg
3. Corbulo Kanaal in Leidschendam, Voorburg en Voorschoten
4. Forum Hadriani in Park Arentsburg Hoekenburg, ontwikkelingslocatie Diakonessenterrein en volkstuincomplex
5. Herontwikkeling Meerburg bij Matilo in de bufferzone
6. Romeins Scheepvaartmuseum bij Archeon
7. Toegankelijkheid van Castellum Vechten en positie wachttorens
8. Erfgoedontwikkeling bij het Castellum Meinerswijk
9. Toegankelijkheid en presentatie van de tempels in het Tempel|Kerk Museum in Elst
10. Toegankelijkheid en presentatie van het Kops Plateau in Nijmegen-Oost
11. Publiekspresentatie van het aquaduct in Nijmegen en Berg en Dal
12. Toegankelijkheid en publiekspresentatie van de potten- en pannembakkerij op landgoed De Holdeurn
13. Toegankelijkheid en publiekspresentatie van het recent opgegraven heiligdom Herwen-Hemeling

Advies verbetering bestaande locaties.

Samen met de Werkgroep Publiek brengt het Kwaliteitsteam in kaart welke Limeslocaties kansen bieden voor verbetering en welke rol het team daarbij kan spelen.

Verbinding en samenhang

De Limes betreft een serieel internationaal Werelderfgoed, opgedeeld in verschillende locaties. De waarde vormt juist het overkoepelende internationale aspect. Verbinding en samenhang van plekken en verhalen zijn daarom essentiële aspecten in publiekspresentaties.

Het is daarom van belang dat alle lokaal vertelde verhalen verwijzen naar die grotere context, bijvoorbeeld door systematisch gebruik van een op alle locaties geplaatste algemene Limes-tekst in combinatie met een geografisch Limes-kaartje.

Daartegenover vormt elke site een deel van de hele puzzel. Het benadrukken van de unieke waarde van het puzzelstukje werkt eveneens verbindend, als er verwezen wordt naar elkaar. Als bezoeker wil je je in Katwijk bewust zijn van het feit dat het Limesverhaal zich uitstrekt door heel Nederland, en tot ver daarbuiten. En je wilt weten waar je een Romeins schip kunt zien, of het hout van de Romeinse wegbekisting dat onlangs is opgegraven.

Herziening interpretatiekader

In 2023 is door het Kwaliteitsteam een opzet gemaakt voor de herziening van het interpretatiekader voor het Nederlandse deel van de Neder-Germaanse Limes. De Duitse partners zijn op dit moment nog niet zo ver. Vanuit het inzicht dat op dit moment vooral behoefte bestaat aan een betere publiekstoegankelijkheid (en daardoor: een beter gebruik!) van het interpretatiekader, richten wij ons in 2024 op het digitaal laagdrempelig, vernieuwend beschikbaar maken daarvan. Daarbij koppelen we de grote verhaallijnen bovendien direct aan plekken en voegen we een meer reflectieve laag toe, die een verband legt met de vragen en onderwerpen van nu. Het Kwaliteitsteam pakt dit op met experts en met de Werkgroep Publiek

Als de Duitse partners ook aan herziening van hun kader toe zijn, wordt de Nederlandse herziening opgepakt. Zo voorkomen we eventueel dubbel werk en ontstaat er direct een goede verbinding van de twee delen.

Het interpretatiekader bevat straks de volgende toegevoegde actuele reflecties:

- Chronologie ('wanneer?'): Reflectie: Tijdsdiepte en historische beleving.
- Omgevingsstructuur - landschap ('waar?'): Reflectie: Ingrepen in rivierlopen, technologische innovatie en milieurampen.
- Organisatie van het leger en infrastructuur van de grenszone ('wat?'): Reflectie: Imperialisme, grenspolitiek, slavernij en kolonialisme.
- Technologische ontwikkelingen ('hoe?'): Reflectie: Technologie met en tegen de natuur. Verandering in onze verhouding tot technologie.
- Maatschappij en mensen ('wie?'): Reflectie: Migratie, culturele diversiteit en assimilatie.
- *Beyond the male gaze*: Reflectie: Meerstemmigheid, inclusiviteit.
- Hergebruik en archeologische herontdekking van de Limes (*Nachleben*): Reflectie: Archeologie geeft waarde aan afval. Hoe waardevol is ons afval?

Actualiseren werkboek publieksbereik – presentatie-units

Het Werkboek Publieksbereik (2016), onderdeel van het interpretatiekader, is inmiddels door Zuid-Holland verder gebracht in de Limes Presentation Units met een activiteitenkalender. Het Kwaliteitsteam zal ook bij actualisaties in andere provincies (met het oog op de samenhang tussen de presentatie-units en het interpretatiekader) betrokken zijn.

Limes-entreepoorten

Erfgoedinstellingen, gemeenten, ondernemers en lokale gemeenschappen houden op allerlei manieren ruimtelijke publiekspresentaties levend. Meer samenhang, afstemming en kennisuitwisseling tussen deze uiteenlopende presentaties en het bijbehorende netwerk is echter nodig. Om dit te bereiken kunnen musea en bezoekerscentra een sterkere verbindende inhoudelijke rol spelen.

Graag voeren wij in 2024 met een aantal grotere musea en bezoekerscentra (in het Beleidskader NLS 2024- 2027 aangeduid als 'Hubs') het gesprek over een (nog betere) afstemming en verbinding van hun verhalen onderling, én over hun optimale samenhang met en verwijzing naar publiekslocaties in de omringende regio (en vice versa). Het doel is om enerzijds laagdrempelige toegangspoorten tot de Limes voor het publiek te creëren daar waar al veel publiek komt, en anderzijds meer inhoudelijke samenhang en verbinding te maken tussen 'binnen' (musea) en 'buiten' (Limes-locaties). En daarmee in te zetten op meer kwaliteit, een sterkere beleving en een grotere herkenbaarheid.

Het uitgangspunt hierbij is een basis van wederkerigheid, zodat ook de kleine plekken profiteren van hun rol binnen het netwerk door bijvoorbeeld kennisdeling, bruiklenen en gezamenlijke marketing.

AGENDEREN

Limes-kennisbank ruimtelijke kwaliteit en interpretatie.

Waar het gaat om ruimtelijke beleving leeft een sterke behoefte aan 'best practises' en wellicht ook aan iets als een 'design guide'. De Universiteit Leiden en de Universiteit Utrecht voorzien al in databases met voorbeelden rondom hun wetenschappelijke Limes-programma's. Maar ook op de Limes gerichte ontwerpprojecten als die van de Eindhovense Design Academy dragen bij aan kennis en expertise over een vernieuwende, inclusieve interpretatie van de Limes.

Samen met de Duitse partners wil het Kwaliteitsteam bovendien de ontwikkeling van presentatie, bebording en markering als *learning cases* monitoren om meer grip te krijgen op de vraag: wat bepaalt de kwaliteit van een ruimtelijke ingreep of publiekspresentatie op of in de nabijheid van een Limes-site? Naast een aantal redelijk objectieve criteria (historische juistheid, duurzaamheid, draagvlak) gaat het dan ook over minder tastbare onderwerpen als ontwerpqualität, belevingskwaliteit, verhalende en verbindende interpretatie en passendheid. Het is belangrijk hier ook andere media en domeinen te verkennen, zoals bijvoorbeeld digitale middelen, geluid en beweging, waarmee de participatie en het enthousiasme onder nieuwe groepen kan groeien.

Dergelijke onderwerpen agenderen wij graag de komende jaren, samen met het Sitebureau. Dit kan naar Duits voorbeeld op professionele kennisdagen over interpretatie en presentatie, met interactieve input van aanstormende én ervaren professionals zoals archeologen en historici maar ook experts op het gebied van participatie, ruimtelijke ontwikkeling, woningbouw, geografie, landschap, vormgeving en ontwerp, etc. Maar ook kan een specifieke casus aanleiding geven tot een dergelijke aanpak 'in situ'.

Bij de keuze van thematiek betrekken wij o.a. de Werkgroep Publiek, provinciale netwerken, erfgoedwetenschappers, ontwerpers en de Limes-clusters

Presentaties kennisdagen en congressen.

Leden van het Kwaliteitsteam zijn, in afstemming en overleg met het Sitebureau, beschikbaar voor het houden van (interactieve) presentaties rondom de Limes en belevingswaarde, zowel nationaal als internationaal. Zo leverde het team in 2023 o.a. bijdragen aan provinciale kennisdagen, de jaarlijkse Limes-dag en een internationaal congres over de Neder-Germaanse Limes in het kader van presentatie, publieksbereik en toerisme in Xanten.

POSITIONEREN

Uitbreiding expertise Kwaliteitsteam

Om de interdisciplinaire werkwijze te versterken, zal het Kwaliteitsteam met ingang van 2024 worden uitgebreid met een flexibele schil van experts. Hierbij wordt gedacht aan (aanstormende en ervaren) experts op het gebied van bijvoorbeeld sociaal-culturele ontwikkelingen, publieke ruimte, participatie, duurzaamheid, geografie, creatieve industrie en vormgeving.

Halfjaarlijkse vergaderingen

Naast advisering in specifieke casussen vergadert het Kwaliteitsteam twee keer per jaar. In overleg met het Sitebureau wordt de agenda opgesteld, en afhankelijk van de agenda worden hierbij experts vanuit de flexibele schil betrokken. Partners zijn via het Sitebureau NLS op de hoogte van de data waarop de bijeenkomsten plaatsvinden, zodat nieuwe ontwikkelingen tijdig kunnen worden geagendeerd.

De vergaderingen zijn voor een deel casus gedreven. Samen met het Sitebureau wordt een uitvoeringsagenda en 'voorraadagenda' van casussen bepaald.

Dynamische opbouw nieuwe praktijk

Verslaglegging en publicatie van deze vergaderingen en van de diverse advies- en kennisbijeenkomsten dragen bij aan het kwaliteitsbegrip: historische juistheid, samenhang, consistentie, ruimtelijke kwaliteit, betrokkenheid. Deze documenten worden voor het Limes-netwerk beschikbaar gemaakt op de NLS-website www.limeswerelderfgoed.nl.

Image: Meinerswijk,
by Loek van Vliet

De Neder-Germaanse Limes ervaren, raken en begrijpen. Visie op de belevingswaarde 2024-2028 is gemaakt door het Kwaliteitsteam Neder-Germaanse Limes.

Mirjam Blott, Catherine Visser en Marenne Zandstra, januari 2024.